

Den sekundära diftongen *ao*

av Lars-Göran Larsson, invald i Jamtamot ht 1978.




Det norröna språkets tre olika diftonger

Det norröna (fornnordiska) språkets diftonger (tvåljud) är tre till antalet, nämligen *ei*, *au*, och *ey* för att följa språkets vedertagna ortografi (stavningssätt). Varianter i stavningssätt finns och dessa återspeglar, i både dåtid och nutid, skillnader i uttal. På Gotland uttalas *ei* som [ai] med följd att stavningssättet är det som i *Ainbusk singers*. Den som lyssnar på Trondheim-varianten av det norska *Radio 1* märker också ganska snart att det lokala uttalet av ortnamnet är [Tråndhaim] även om ortnamnet stavas *Trondheim*. Den andra diftongen *au* uttalas mestadels på två sätt, antingen välartikulerat som den skrivs [au] där *u*:et är öppet men inte ett *o*-ljud, eller som [øu] i exempelvis "riksnorska" och *søvestjamska* (som talas väster och söder om Storsjön, från nedom skogszone mellan Hallenbygden och Ovikenbygden, och söderut ner mot Härjedalsgränsen). Den tredje diftongen, exemplifierad av ortnamnet *Reykjavik* (rökarnas vik), stavas och uttalas utanför Island mestadels som *øy*.

I de förändringsprocesser som det gemensamma nordiska språket har genomgått har de tre norröna diftongerna, klassificerade som de primära, gått skilda öden till mötes. I den s.k. västnordiska grenen (dit jamskan rimligen hör i och med att huvudparten av det som karakteriserar grenen återfinns i jamska), men även i bl.a. Gutniskan, är de i relativt hög grad levande. I större delen av den s.k. östnordiska språkgrenen (svenska och danska) har de däremot monoftongerats enligt övergångarna *ei* → *e* och *au*, *ey* → *ö*.

Vad gäller diftongers fortlevnad brukar somliga argumentera att diftonger förr eller senare faller bort eftersom de till synes endast finns kvar på orter som är perifera relativt administrativa och kulturella centrum på riksnivåer, ungefär som att de senare per definition i sin inneboende strävan att vara moderna, sakta men säkert skulle rationalisera bort sådana gammalmodigheter som diftonger. I det sammanhanget kan det vara värt att erinra om att de primära diftongerna i olika grader har fallit bort från de lokala språken på sådana platser som Älvdalen, Härjedalen och Offerdal, medan de fortlever (och frodas) i betydligt mer befolkningstäta områden som flera av Norges större städer. Om graden av avsaknad av diftonger skulle vara ett mått på det moderna samhällets utvecklingsgrad så skulle även länder som England, Thailand, m.fl. befinna sig som mest i en senare fas av järnåldern. Den enda rimliga slutsatsen är den att det nuvarande Sverige styrs från ett område där de norröna diftongerna försvann från riksspråket redan under den nordiska medeltidens början. Då förstår man mycket bättre vari det perifera ligger.

Huvudtyper av diftonger

De diftonger som finns i nutida nordiska dialekter är i princip av tre typer. De primära (de norröna) utgör den 1:a. Den 2:a typen och den 3:e typen rymmer de sekundära som har bildats ur primärt långa vokaler respektive ur sekundärt långa vokaler. Med det sistnämnda avses vissa primärt korta vokaler som först har blivit långa (och därmed mer instabila) för att sedan sekundärt ha genomgått diftongeringar. Sydsvenska diftonger faller mestadels under den 3:e typen även om en del av dem kan tyckas vara dialektala versioner av de primära. Ett exempel på en typ-2-diftong är vad denna artikel avser att beskriva i det som följer.

Den sekundära diftongen *ao*

Ett exempel på en typ-2-diftong är den som har uppstått ur det norröna långa *a*:et som betecknas *á*, och som i den medeltida skandinaviskan och framåt skrevs med två *a*:n, dvs som *aa*. Diftongen kan i en jämförelse ses som ett mellanting mellan *á* och *å*, eller alternativt som resultatet av en utvecklingsprocess parallell med den där man redan i 1500-talets rikssvenska, med ett litet *o* ovanför *a*, illustrerade det som hade kommit att bli ett mer rundat, *o*-ljudande uttal av *aa*. I Norge och Danmark genomfördes motsvarande stavningsförändringar först på 1900-talet. Dubbelskrivningen lever dock kvar i namn som *Braathens*.

Uttalet av diftongen är normalt [ao], eller [åo] när den tenderar att övergå i ett *å*. Diftongen finns i isländska (där den betecknas med den norröna föregångaren *á* och uttalas [ao]), i Sogndalsmålet, i Sövestjamtland, samt troligen på några ytterligare ställen i västra Norden (som t.ex. i det gamla Nösslinge-målet i Halland, i mål på Voss, i Hardanger, och på Färöarna).

Ingen regel utan komplettering ty diftongen *ao* ersätter även det norröna korta *a*:et, samt det mellan *a* och *o* liggande "o med kvist", detta då dessa föregår konsonanterna *ng* och *nk*. Exempel: *maonge* respektive *gaong*.

Stavning och uttal av *ao*

I norskan där man både i tal- och skriftspråk har stor vana av att tolka de norröna diftongerna är det ganska självklart att inte sammanblanda den primära *au* med den sekundära *ao* (som den stavas i Sogndal). I Svenskan däremot råder en mer eller mindre total omedvetenhet beroende på att *au* i uttal allt som oftast tolkas som en *ao*-diftong. Detta skulle man med relativt enkla medel kunna råda bot på om man i den svenska skolan ägnade ett minimum av tid till att förklara etymologin bakom stavningssätt i ord som i de norröna versionerna rymmer de primära diftongerna. Ord som 'öka', 'frös' och 'lös' skulle då kunna indikera varför *au*, beroende på olika sammanhang med s.k. omljud, har övergått till *ö* och inte till *å* som man kanske skulle kunna tro från nutida felaktiga uttal (av exempelvis skidåkaren Auklands efternamn som givetvis inte har någonting med *te aoke skir* att göra utan syftar på ett (ut)ökat (odlings)land).

Ett sätt att få en känsla för varför diftonger som slutar på *u* (eller *y*) är relaterade till *ö*, och att de som slutar på *o* (eller *å*) är relaterade till *å*, är att själv pröva med att växla mellan uttal av (trångt) *u* och *ö* respektive mellan *o* och *å*. Då märker man ganska snart att tungan (eller tungspetsen) inte ändras nämnvärt i respektive växling, dvs. det kostar relativt sett inte mycket energi för munnen att göra växlingarna. Detta indikerar varför de i rätt sammanhang använda diftongerna *au* och *ao* på ett naturligt sätt hänger ihop med vokalerna *ö* respektive *å*.

Felaktiga/olämpliga stavningar och uttal av *ao*

Det finns tyvärr en bred användning av det felaktiga skrivsättet ~~*au*~~ för diftongen *ao*, olyckligtvis förstärkt för c:a 10 år genom publicerandet av två relativt stora ordlistor från södra Jamtland. Den förvirring som normalt råder när ett muntligt nedärvt språk plötsligt börjar användas i skrift kom då tyvärr att leda att personer som inte har lärt sig det korrekta uttalet från barnsben (i regel de som är födda på 1970-talet och senare), i sina uttal av den sekundära diftongen närmar sig uttalet av den primära *au*-diftongen, vilken i *søvestjamska*

liksom i "riksnorska" uttalas [øu]. I synnerhet märks detta fenomen hos de som av olika skäl talar långsammare och/eller överarbetar den för søvestjamskan så karakteristiska sekundära diftongen *ao*. Inte sällan blir då uttalet även som *å* i skånska, dvs [åu] med ett tydligt avslutande *u*-ljud. Situationen är och blir då inte bättre av att detta senare svarar exakt mot det av Akademien för jamska rekommenderade stavningsättet, ett sätt som inte sällan leder till att de som ej behärskar søvestjamskan uttalar ortnamnet *Skaola(n)* (Skålan) i stil med [~~Skøla~~], vilket givetvis är alldeles tokigt.

Förklaringen till varför det felaktiga bruket av *au* är så pass vanligt beror enligt min mening på frånvaron i skolan av behandling av de norröna diftongerna kombinerat med för de flesta lekmän en ovana att etymologiskt korrekt lösgöra delar av ord. Den "fjärdedels ton" *u*-ljud som hörs i slutet av uttalet av den sekundära diftongen i ord med en efterföljande konsonant har ju sin förklaring i övergången mellan *o*-ljudet i *ao* och en efterföljande konsonant. Genom att testa uttalet i ord där diftongen inte nämnvärt växelverkar med det övriga i ordet, och då speciellt saknar efterföljande och omljudsgenererande konsonanter, finns en möjlighet att korrekt lösgöra diftongen. Sådana studieobjekt finns i ord som *fao* (få) och *gao* (gå), men framför allt i det helt rena ordet *ao* (å i betydelsen älv).

Slutsats

Den sekundära diftongen *ao* i det sydvestjamska målet bör skrivas som den uttalas. Detta följer praxis på de ställen där den är representerad, förutom i isländska där stavningsättet för det norröna ursprunget hängt kvar trots att uttalet har diftongerats.

Det av Akademien för jamska förordade stavningsättet ~~åu~~ är i dubbel mening olämpligt. Dels är det inledande *å*:et en återvändsgränd, och dels är det avslutande *u*:et grovt missledande. Det senare därför att uttalet felaktigt blir precis som i skånska. Det förra därför att när *ao*-diftongen reduceras inomspråkligt (dvs inte som ett resultat av en pågående försvenskning) så sker det tillbaka till långa och korta *a*:n. Exempelvis har ord som *aotte* och *maonge* bland genuint jamsktalande yngre personer i Klövsjö reducerats till(baka till) *atte* respektive *mange*, och inte till ~~åtte~~ och ~~månge~~.

Källor

- Heggstad, Leiv et al., *Norrøen ordbok*, Det norske samlaget 2004.
- Holm, Gösta och Daviðsson, Aðalsteinn, *Norstedts svensk-isländska ordbok*, Norstedts akademiska förlag 2005.
- Jansson, Sven B. F., *Norstedts isländsk-svenska ordbok*, Norstedts akademiska förlag 2005.
- Noreen, Adolf, *Vårt språk, del 1*, Stockholm 1908. På s. 112 står att läsa:
De väst-nordsvenska ("norsk-svenska"), ursprungligen norska dialekterna i Särna och Idre (nordvästligaste Dalarna), Härjedalen och Jämtland (där dock målet öster om Östersund så småningom övergår i medelpadiska eller ångermanländska).
- Sandal, Per, *Sogndal bygdebok. Band 1*, Sogndal sogelag 1986.